

Adil Han Ziyadhan'ın Avrupa Seyahatnâmesinde Şehir/Ülke Tasvirlerine Yansıyan Medeniyet Hasbıhali*

Adil Khan Ziyadkhan's Civilisation Talk Reflected in City/ Country Descriptions in His European Travelogue

Elmin Aliyev

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilim Tarihi Enstitüsü
elminaliyev@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6936-9592

Aliyev, Elmin. "Adil Han Ziyadhan'ın Avrupa Seyahatnâmesinde Şehir/Ülke Tasvirlerine Yansıyan Medeniyet Hasbıhali". *İnşa* 2 (Nisan/April 2024): sayfa/pp. 94-113

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11118494>

*Bu makale TDV İslam Ansiklopedisi'nde daha önce yayınlanan "Adil Han Ziyadhan" maddesinin genişletilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Bkz. Elmin Aliyev, "Adil Han Ziyadhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44 (2013), 487-489.

Adil Han Ziyadhan 'ın Avrupa Seyahatnâmesinde Şehir/Ülke Tasvirlerine Yansıyan Medeniyet Hasbıhali

Öz: Bu makalenin konusunu XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'daki düşünce hayatının önemli temsilcilerinden olan Adil Han Ziyadhan 'ın Avrupa seyahatnâmesi oluşturmaktadır. *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatım* adlı bu eser yazarın 1907 yılında Gence'den başladığı Avrupa gezisi sırasında tuttuğu notlardan ibarettir. Yazarın İstanbul, Budapeşte, Viyana, Münih, Genevre, Paris, Londra, Brüksel ve Berlin gibi şehirlerde edindiği intibaları yansıtan bu notlar aynı zamanda bir medeniyet hasbıhali olarak değerlendirilebilir. Makalede öncelikli olarak A. Ziyadhan'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilecek, ardından ise Avrupa şehirlerinde edindiği izlenimlerle somutlaştırdığı sosyal, siyasî ve kültürel görüşleri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ziyadhan, şehir, medeniyet, liberalizm, seyahatnâme, ben-anlatısı.

Adil Khan Ziyadkhan's Civilisation Talk Reflected in City/Country Descriptions in His European Travelogue

Abstract: The subject of this article is the European travelogue of Adil Khan Ziyadkhan, one of the important representatives of the intellectual life in Azerbaijan in the early 20th century. The work, titled *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatım (My Three-Month Travel in Europe)*, consists of the notes the author kept during his European trip, which started in Ganja in 1907. These notes, which reflect the impressions the author gained in cities such as Istanbul, Budapest, Vienna, Munich, Geneva, Paris, London, Brussels and Berlin, can also be considered as a civilisation talk. In the article, firstly, information about A. Ziyadkhan's life and works will be given, and then his social, political and cultural views, which he embodied with his impressions in European cities, will be examined.

Keywords: Ziyadkhan, city, civilization, liberalism, travelogue, ego-document.

Giriş: Adil Han Ziyadhan'ın Hayatı ve Eserleri

Modernleşme dönemi Azerbaycan Türk düşüncesinin temsilcilerinden olan Adil Han Ziyadhan, 1877 yılında Gence'de doğdu.¹ Babası Ebulfeth Ağa, Rus işgaline karşı verdiği mücadeleyle adı hafızalara kazınan ve günümüzde Azerbaycan halk kahramanları arasında gösterilen Cevad Han Ziyadoğlu-Kaçar'ın torunu; annesi Âzer Hümâyûn Hanım, Kaçar prensi Behmen Mirza'nın kızıdır.² Kardeşlerinden İsmail Han Ziyadhan, hem Çarlık Rusyası hem de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde aktif bir siyasetçi olarak tanınmış, Şahverdi Han Ziyadhan ise Çarlık ordusunda subay olarak görev yapmıştır.³

Küçük yaşlardan itibaren ailesi ve mahalle okulunda geleneksel din eğitimi alan A. Ziyadhan, babasının isteği üzerine önce Tiflis'teki klasik gimnazyumda okudu,⁴ akabinde de Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Burada Batı kökenli entelektüel akımlar ve İslam dünyasında ortaya çıkan ceditçi düşünce ile tanışan A. Ziyadhan; eser yazacak düzeyde Rusça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Bu dillere ilaveten orta düzeyde Arapça, İngilizce ve Latince bildiği eserlerinden hareketle ifade edilebilir.

Mezun olduktan sonra (1902) bir süre Bakü'de avukatlık yapan A. Ziyadhan, ailesinin ısrarı üzerine Gence'ye taşınarak Gence ve Şuşa mahkemelerinde çalışır.⁵ Kaynaklar, 1904'ten itibaren Gence'den gönderdiği yazılarıyla Kaspi gazetesi çevresindeki aydınlara (ziyalı/maarifci) katıldığını işaret eder.⁶ Aynı şekilde 1905-1920 yılları arasında İrşad, Azerbaycan vb. gazetelerde sosyo-politik ko-

¹ Naki Keykurun, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Münasebetiyle", *Azerbaycan: Aylık Kültür Dergisi* 7/10 (1958), 17; *Azerbaycan Halg Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, ed. Yagub Mahmudov, (Bakü: Lider Neşriyyatı, 2005), 2:464. Vilayet Guliyev A. Ziyadhan'ın 1869 yılında doğulduğunu belirtse de kaynak göstermediği için bu tarihin doğruluğunu teyide muhtaçtır. Bkz. Vilayet Guliyev, *Tarihde İz Goyan Şehsiyyetler*, (Bakü: Ozan, 2000), 326.

² Adil Han Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", *Azerbaycan*, ed. Vasif Guliyev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 20, 24.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 18-20; *Azerbaycan Halg Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, 2:464-466; Guliyev, *Tarihde İz Goyan Şehsiyyetler*, 325-326; Firdovsiyye Ehmədova, "Ziyadhanov Gardaşları", *Azerbaycan Tarihi Muzeyi-80*, (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2001), 206-221.

⁴ A. Ziyadhan'ın Gence Klasik Gimnazyumunda öğrenim gördüğüne dair bilgi için bkz. *Azerbaycan Halg Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, 2:464.

⁵ Kızı Mahruh Hanım'ın ifadelerine bakılırsa A. Ziyadhan'ın gönülsüzce Gence'ye taşınmasında, General Hasan Ağa Bakihanov'un kızı olan eşi Reyhane Hanım'ın ısrarı büyük rol oynamıştır. Hanlar Bayramov, "Son Söz Evezi", *Azerbaycan*, ed. Vasif Guliyev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 148-149.

⁶ *Azerbaycan Tarihi: 1900-1920-ci iller*, ed. Mahmud İsmayılov, (Bakü: Elm, 2008), V:192.

nularda yazıları yayımlanır.⁷ Çoğunlukla “Adil Han” ve “Adil/Âdil Han Ziyadhanov” imzasıyla yayımlanan bu yazılarındaki görüşleri, Nesib Bey Yusufbeyli gibi bazı aydınlar tarafından bile polemik konusu yapılarak eleştirilir.⁸

Rusya'daki 1905 Şubat Devrimi'nin, siyasî ve toplumsal olaylara aktif katılımı açısından A. Ziyadhan'ın hayatında bir dönüm noktası olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim Azerbaycan Türklerinin taleplerini Çarlık yetkililerine bildirmek ve Gence belediye seçimlerinin resmî çevrelerce onaylanmasını sağlamak için 1905 yılında oluşturulan heyete A. Topçubaşı ve A. Hasmehmedov ile birlikte girdi.⁹ 20 Şubat ile 06 Mart 1906 tarihleri arasında Kafkasya valisi İ.İ. Vorontsov-Daşkov önderliğinde Tiflis'te gerçekleştirilen Ermeni-Müslüman/Türk çatışmasına ilişkin “barış” görüşmelerinde Gence Müslümanlarını temsil etti; Alimerdan Topçubaşı, Garabey Garabeyov ve Ahmet Ağaoğlu ile katıldığı görüşmelerde Ermeni terörünün sona ermesini kararlılıkla talep etti.¹⁰ Aynı şekilde Rus-Ermeni zulmünü önlemek adına 1906 yılında A. Ağaoğlu'nun önderliğinde kurulan ve üst düzey Çarlık yetkililerine yönelik kompolarıyla gündeme gelen gizli Difâi fırkasının¹¹ üyeleri arasında yer aldı.¹² Bunların yanı sıra Gence'de kurulan ve sosyo-kültürel yaşamın gelişmesinde önemli etkileri olan Hayriyye, Maarif ve Drama dernekleri¹³ gibi kuruluşların faaliyetlerini yakından takip etmiş olması da kuvvetle muhtemeldir.

A. Ziyadhan, 1907 yılında Avrupa'nın çeşitli ülkelerini dolaştı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tanınmış siyasî figürlerinden Naki Şeyhzamanlı'nın ifadelerine göre 1910'da Gence belediye başkanı seçildi;¹⁴ 1917 Ekim Devri-

⁷ Örnek için bkz. Adil Han Ziyadhanov, “Gence'den”, *İrşad* 119 (1906), 3; Adil Han, “Gafgaz Heberleri: Gence'den”, *İrşad* 96 (1906), 3; “Mektubat”, *İrşad* 213 (1906), 4; “Hususi Muhabirlerimizden”, *İrşad* 291 (1906), 3.

⁸ Nesib Bey Yusufbeyli'nin *İrşad* gazetesindeki yazısından dolayı A. Ziyadhan'ı eleştirdiği makalesi için bkz. N. Y., “Genceli Adil Bey Cenablarına Cevap”, *Tercüman* 2 (1907), 3.

⁹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, (İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975), 122.

¹⁰ Mehmed Said Ordubadi, *Kanlı Seneler*, trc. Ali Ekber Aliyev, Azat Ağayev, (Bakü: Kafkas Yayınevi, 2007), 132, 144, 147.

¹¹ Difâi fırkasının oluşumu ve faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Nağı Keykurin, *Nağı Bey Şeyhzamanlı'nın Hatireleri ve İstiglalîyyet Fedaileri*, ed. Mahmud Helilov, (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2007), 13 vd.; Eldar Azizov, *Difai: XX Esrin Evvellerinde Ermeni-Azerbaycanlı Münağişesinin İlk Tarihi Şertleri ve Sebepleri*, (Bakü, 2009).

¹² *Azerbaycan Halq Cumhuriyyeti Ensiklopediyası*, 2:471.

¹³ Keykurin, *Nağı Bey Şeyhzamanlı'nın Hatireleri ve İstiglalîyyet Fedaileri*, 13 vd.

¹⁴ Keykurin, “Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Münasebetiyle”, 17.

mi'nden sonra kurulan Gence Müslüman Millî Komitesi ve Azerbaycan Millî Şurası'nın çalışmalarını yakından takip etti. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanından sonra 30 Ekim 1918'de resmen dışişleri bakan yardımcılığına atandı; dışişleri bakanı Alimerdan Topçubaşı o dönemde İstanbul'da olduğu için bir süreliğine fiilen bakanlık görevini yürüttü. Nitekim 10 Kasım 1918'de ABD Başkanı W. Wilson'a gönderilen ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için "ezilen halkların hamisi" olarak kendisinden yardım talep edilen telgrafta A. Ziyadhan'ın da imzası vardır.¹⁵ Aynı şekilde Kasım 1918 ve Ocak 1919'da Bakü'yü ziyaret eden İngiliz ordu komutanı General W. M. Thompson ile G. Milne'yi hükûmet adına karşılayan heyette yer aldı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda nutuklarda bulundu.¹⁶

Bu yıllarda Ermenistan hükûmetine yönelik resmî notalarla anılan A. Ziyadhan, hariciyedeki görevinin yanı sıra entelektüel faaliyetlerini de sürdürdü. Dönemin tarihini, edebiyatını ve siyasî durumunu anlattığı *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebî ve Siyasî Malumat* adlı eseri 1919 yılında Bakü'de yayımlandı.¹⁷ Kafkasya'daki Rus ve Ermeni zulmü hakkında son derece önemli bilgiler içeren bu kitabın, yazarın bizzat hazırladığı *Aperçu Sur l'histoire, la Littérature et la Politique de l'Azerbeïdjan* adlı Fransızca tercümesi, bir propaganda aracı olarak dağıtılması için Paris Barış Konferansı'ndaki Azerbaycan delegasyonuna gönderildi.¹⁸

¹⁵ Adil Han Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebî ve Siyasî Malumat*, (Bakü: Hükümet Matbaası, 1919), 67-69; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*, (New York: Philosophical Library, 1951), 163; Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Harici Siyaseti (1918–1920)*, (Bakü: Ay-Ulduz Neşriyyatı, 1996), 52.

¹⁶ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebî ve Siyasî Malumat*, s.72–77; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*, 165; Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, haz. Yavuz Akpınar v.dgr., (İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Merkezi, 1990), 55; Feteli Han Hoyski: *Heyat ve Fealiyyeti (Sened ve Materiallar)*, ed. A. Paşayev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998), 122.

¹⁷ Adil Han Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi, Edebî ve Siyasî Malûmat*, (Bakü: Hükümet Matbaası, 1919). Asif Rüstemli tarafından Azerbaycan Kiril harfleri transliterasyonu yapılan [Azerbaycan içinde, ed. Vasif Guliyev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 51-104] bu eseri Seccad Hüseyini Farsçaya çevirmiştir. Bkz. Adil Han Ziyadhan, *Cumhuri-yi Azerbaycan*, trc. Seccad Hüseyini, (Tebriz: Ahter, 1389 hş).

¹⁸ Adil Khan Ziatkhan, *Aperçu Sur l'histoire, la Littérature et la Politique de l'Azerbeïdjan*, (Bacou, 1919). Kitap hakkında ilave bilgi için bkz. *A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library*, (California: Stanford University Press, 1926), 80; G. Jäschke, "Die Republik Aserbeidschan. Geschichtskalender", *Die Welt des Islams* 23-1/2 (1941), 56; Rudolf Loewenthal, *The Turkic Languages and Literatures of Central Asia (a bibliography)*, ('S-Gravenhage: Mouton, 1957), 72, 82.

A. Ziyadhan, muhtemelen Kaçar hanedanı ile akrabalık ilişkileri dikkate alınan ADC Bakanlar Kurulu'nun 16 Temmuz 1919 tarihli kararıyla Azerbaycan'ın İran'daki diplomatik temsilcisi olarak atandı.¹⁹ Kararın hükûmet tarafından onaylanması 4 Ekim'e kadar uzasa da²⁰ ağustos ayında Avrupa gezisine çıkan son Kaçar hükümdarı Ahmed Şah'a Azerbaycan hükûmeti adına Batum'a kadar refakat etti. Bu dönemde özellikle İran İçişleri Bakanı Fîrûz Mirza Nüsratüddeve ile kurduğu olumlu diyalog, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine ivme kazandırdı. Neticede Kasım ayının sonlarında İran devleti, İngilizlerin de isteği üzerine Seyyid Ziyâeddin Tabatabâî başkanlığında Transkafkasya'ya diplomatik bir heyet gönderdi.²¹ A. Ziyadhan'ın eşlik ettiği bu heyetin katılımıyla, aralık ayında Bakü'de düzenlenen konferansta Azerbaycan'ın bağımsızlığını hukuken tanıyan İran devleti ile bir dizi siyasî ve ekonomik anlaşma imzalandı.²²

Anlaşmaların imzalanmasının ardından Ocak 1920'de A. Ziyadhan İran'a gitti ve Azerbaycan'ın Tahran'daki büyükelçiliği resmen faaliyete geçti. Bir yandan İran'daki Azerbaycan Türklerinin durumunu, diğer yandan ise Ermenistan'ın saldırgan eylemlerini yakından takip eden ve bu konuda düzenli olarak Azerbaycan hükûmetine bilgi gönderen A. Ziyadhan, kısa süre zarfında Tahran büyükelçiliğini tam olarak faaliyete geçirmeyi başardı. Buna rağmen iç karışıklıkların da etki ettiği nedenlerden dolayı Azerbaycan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi sonucunda 22 Haziran 1921'de diplomatik yetkileri tamamen iptal edildi.²³ Siyasî geçmişi nedeniyle kendisi Azerbaycan'a dönemediği gibi, eşi ve kızları adına Tahran'daki SSCB büyükelçiliğine yapılan başvuru da olumlu sonuçlanmadı; SSCB vatandaşlık yasasına göre vatandaşlık haklarını kaybettikleri ve kendilerine vatandaşlık verilmesinin imkânsız olduğu belirtildi.²⁴

¹⁹ Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*, 229.

²⁰ Nesibzade, *Azerbaycan Harici Siyaseti (1918–1920)*, 138.

²¹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920*, trc. Nuray Mert, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988), 208. İlave bilgi için bkz: Muhammed Rza Tebrizî Şirâzî, *Zindegâni-yi Siyasi-yi İctimâi-yi Seyyid Ziyâeddin Tebatabâî*, (Tahran: Müesses-e Mütâlaat-i Tarih-i Muasır-i İran, 1379), 35–64.

²² Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi: Milli Az. Musavat Halk Fırkası Tarihi*, (Ankara, 1938), 177–179; Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, (New York: Columbia University Press, 1995), 82; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*, 229.

²³ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 15.

²⁴ Musa Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920–1945)*, trc. Ekber N. Necef, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006).

A. Ziyadhan, İran'da kaldığı süre boyunca ilk olarak Tahran belediyesinde çalıştı (1923-1928). 1927 yılında Hüseyinkulu Ağa Hoyski'nin daveti üzerine Irak ve Suriye'deki kutsal yerleri ziyaret ederek ikinci kez İstanbul'a gitti. Kızı Mahruhu Hüseyinkulu Ağa Hoyski'nin oğlu İskender ile evlendirdikten sonra tekrar İran'a döndü. Bir süre Tahran'da Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın tarım dairesinde (1928-1929) ve Tebriz'de Azerbaycan Demiryolları ve Denizcilik Dairesi'nde (1929-1930) çalıştı. 3 Ağustos 1930'da son görevinden ayrılarak Tahran'a geldi ve Tayerân-i Kalem (Kalemin Uçuşu) adlı eserini yazmaya başladı.²⁵ Kerec'deki Ziraat Okulu öğrencileri için yazılan tarımla ilgili bir bölüm ve kısa otobiyografiden oluşan bu eser, yazarın bildiğimiz tek Farsça eseridir.²⁶

SSCB'nin İran'da nüfuz kazanmasından sonra büyük olasılıkla siyasî geçmişi ve özellikle Türkçülük yaklaşımı nedeniyle A. Ziyadhan 1933 yılında²⁷ Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmış ve 1929'da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına alınan²⁸ kızı Mahruh'a yakın olabilmek için ölümüne kadar (14 Aralık 1957)²⁹ İstanbul'da ikamet etmiştir. Bu dönemde yaklaşık 12 yıl İstanbul Üniversitesi'nde öğretmenlik yapan eski diplomat, başta Mehmet Emin Re-

²⁵ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 15-17, 25-26.

²⁶ Adil Han Ziyadhan, *Tayerân-i Kalem*, (Tahran: Meclis, 1310 hş.). Ekrem Bağirov tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilen ["Gelemin Uçuşu", *Azerbaycan içinde*, ed. Vasif Guliyev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 13-47] bu eser, 2002 yılında Farsça olarak yeniden neşredilmiştir. Bkz. Adil Han Ziyadhan, *Tayerân-i Kalem: Resalei ez Nohostin Nümâyende-yi Cumhuri-yi Azerbaycan-i Gafgaz der Iran*, (Tahran: Vezaret-i Umûr-i Harice, 1381 hş.).

²⁷ A. Ziyadhan hakkında yapılan araştırmalarda onun İstanbul'a 1934 yılında muhaceret ettiği belirtile de biz burada N. Şeyhzamanlı'nın verdiği tarihi esas aldık. Bkz. Keykurun, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Vesilesiyle", 17.

²⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 4-35-4.

²⁹ Bazı çalışmalarda A. Ziyadhan'ın 1954 yılında öldüğü belirtilmekle birlikte bu tarih 1957 olmalıdır. Bkz. Keykurun, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Vesilesiyle", 17. Bu derginin aynı sayısında (s. 18) "Yazı Heyeti" imzalı taziye notunda "Adil Han'a Cenabı Haktan rahmetler diler, yaşlı ailesine ve bütün yurttaşlarına başsağlığı temenni ederiz." deniyor.

sulzade³⁰ ve Naki Şeyhzamanlı olmak üzere³¹ Türkiye'deki Azerbaycanlı göçmenlerle yakın ilişkilerini sürdürmüş ancak bilinmeyen nedenlerden dolayı sosyal ve siyasî faaliyetlerden tamamen uzak durmuştur. Nitekim Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler için yazdığı herhangi bir yazıya henüz rastlanmamıştır. N. Şeyhzamanlı'nın kendisine atfederek 1943 yılında yazıldığını söylediği Cevad Han adlı Türkçe eserinin³² akıbeti de ne yazık ki meçhuldür. Söz konusu dönemde A. Ziyadhan'ın adının anıldığı tek siyasî olay, Azerbaycan Milli Komitesi'nin 1943 yılında Berlin'de düzenlenen ilk kongresinde, M. E. Resulzade, H. Hasmehmedov, M. Vekilov, M. Mehdizade, Ş. Rüstembeyov ve A. Emircanov ile birlikte şeref üyesi olarak seçilmesidir.³³

Otobiyografik Gezi Notları: Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatım

Hayatı, eserleri, siyasî ve entelektüel şahsiyeti kısaca anlatılan A. Ziyadhan'ın Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatım adlı eseri aslında ne anlama geliyor veya gelmelidir? A. Ziyadhan ve çağdaşlarının Azerbaycan'ın siyasî ve sosyal düşünce tarihindeki yerinin tespitine ve onların fikirlerinden yola çıkarak günümüzdeki entelektüel atmosferin tahliline yönelik bu sorunun bir makale çerçevesinde cevaplandırılmayacağı açıktır.³⁴ Dolayısıyla burada Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatım adlı eserdeki bazı önemli hususlara değinmekle ve yazarın şehirler üzerinden örneklendirdiği farklı yaşam ve düşünce biçimlerini kodlamakla yetineceğiz.

³⁰ A. Ziyadhan'ın 28 Kasım 1949'da M. E. Resulzâde'ye yazdığı teşekkür mektubu aralarındaki samimi iletişimin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Mektupta şu ifadeler yer alıyor: "Muhterem ve değerli vatandaşım Bay Mehmet Emin! Gönderdiğiniz "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" nüshasını aldım, nezaketinizden dolayı teşekkür ederim. Sizin gibi kıymetli vatandaşlarla iftihar etmek, ömrümde daima benim için bir haz kaynağı teşkil etmektedir. Allah'tan Size yürekte saadetli uzun ömürler dilerim. Derin ve samimi saygılarımla Adil Ziyathan." A. Ziyadhan'ın İstanbul'da yaşadığını ve üniversitede ders verdiğini de tescillenen bu değerli materyali paylaşma nezaketinde bulunduğu için Prof. Dr. Yavuz Akpınar'a teşekkür ederim.

³¹ N. Şeyhzamanlı'nın ifadelerine binaen (Hayatının son anına kadar her görüşmemizde, Azerbaycan istiklalini düşündüğünü söyler ve: "Ne yapalım, biz göremeyecek olsak bile, Azerbaycan gençliği o mutlu günü bir gün muhakkak ki görecekler!" diye tekrar ederdi.) A. Ziyadhan ile düzenli olarak buluştuklarını varsaymak mümkündür. Bkz. Keykuran, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Vesilesiyle", 17.

³² Keykuran, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Vesilesiyle", 17.

³³ Kasımlı, Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945), 661-662.

³⁴ Meselenin liberal millî düşüncenin oluşumu yönüyle ele alındığı bir çalışmamız için bkz. Elmin Aliyev, "Azerbaycan'da Liberal Millî Düşüncenin Oluşumu ve Günümüzdeki Yansımaları", Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce, ed. Lütfi Sunar, (Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2023), s. 219-259

A. Ziyadhan'ın Avrupa ülkelerine dair izlenimlerini sade bir üslupla kaleme aldığı Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim, bildiğimiz ilk eseridir. Kendisinin de belirttiği gibi 24 Haziran 1907'de Gence'den yola çıktığı Avrupa gezisi sırasında müellif önce trenle Batum'a, oradan da Fransa bayrağını taşıyan bir gemiyle Trabzon üzerinden İstanbul'a gider. 2-19 Temmuz tarihleri arasında İstanbul'da bazı ilim ve sanat erbabı ile bir araya gelir, sosyo-politik ve kültürel konularda fikir alışverişinde bulunur. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Bulgaristan ve Sırbistan'dan geçip Budapeşte, Viyana, Münih, Cenevre, Paris, Londra, Oostende, Brüksel ve Berlin gibi Doğu ve Batı Avrupa şehirlerini dolaşır. Aleksandrova sınırından Çarlık Rusya'sına "ait" topraklara girerek yolculuğunu tamamlar ve Gence'ye döndükten sonra kişisel notlarını kitap halinde yayınlar. İlk baskısı 1908 yılında, müellifine ait olduğunu düşündüğümüz küçük düzeltmelerin yapıldığı ikinci baskısı ise 1909 yılında yayınlanan ve tüm geliri Gence'deki "mekteb-i rûhânînin yetim ve fakir çocuklarına" harcanan kitabın neşri dönemin aydınları tarafından takdirle karşılanır.³⁵

Medeniyet Hasbîhali: Şehirler ve Hayatlar

Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim, her şeyden önce XX. yüzyılın başında yaşamış liberal yönelimli Azerbaycan aydınlarının Avrupa'ya bakışının somut bir ifadesidir. Eserde Avrupa devletlerinin/halklarının temel özellikleri tek tek analize tabi tutulmaktadır. Buna göre Londra/İngiltere, diğer tüm halkların çıkarları hiçe sayılmak suretiyle inşa edilen "ideal" muhafazakâr milliyetçiliği, parlamenter hükümet sistemini ve Batı düşüncesine hakim olan pragmatist siyaseti sembolize etmektedir.³⁶ Berlin ve Münih (Almanya) düzenin, eğitim ve aydınlanmanın, çalışkanlık ve temizliğin simgesidir.³⁷ Paris/Fransa, modern dünyanın temel özelliklerinden biri olan ve bazen olumsuz sonuçlar da doğuran dinamizmin, devrimci ruhun sembolüdür.³⁸

Genel olarak A. Ziyadhan'ın tasvir ettiği Avrupa, bir yandan modern çağdaki ilerlemenin ve medeniyetin bayraktarıdır, diğer yandan ise mürüvvet gibi bazı

³⁵ Bkz. Adil Han Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, Gence: Ahmed Hacı Hasan-zâde Matbaası, 1909. Kitabın yayınlanmasının dönemin Azerbaycan basınındaki olumlu yansımalarına örnek için bkz. "Tenkid", *İrşad* 93 (1908), 4.

³⁶ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 51-54.

³⁷ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 58-60.

³⁸ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 27-40.

insanî değerlerin ikinci plana itildiği³⁹ ve her şeyin “para tuzağına” dönüştüğü bir yerdir. Müellife göre Avrupa'ya kıyasla Asya, derisi buruşuk bir file benzetilmektedir; bu filin sadece gözleri parlıyor ki bu da Japonya'dır.⁴⁰ Fakat bu tarz farklılıklara dikkat çekmesine rağmen onun, seyahatnâmedeki görüşlerini iki farklı medeniyetin çatışması veya Doğu-Batı karşıtlığı üzerine kurguladığı söylenemez. İlerleyen sayfalarda da değineceğimiz gibi yazar, kültürün Avrupa'ya özgü olmadığını öne sürmüş ve aslında Avrupa medeniyetinden değil, mevcut dönemde Avrupa'da tezahür eden evrensel bir medeniyetten bahsetmiştir. Nitekim seyahatnâmede yirmi yerde kullandığı “medeniyet” ve “terakki” kelimelerini doğrudukları sonuçları açısından tamamen olumlu anlamda kullanmış ve medeniyetin sadece Batı halklarına ait olmadığını en büyük kanıtı olarak Budapeşte'yi (Macaristan) örnek göstermiştir.⁴¹ Yine ona göre iki dünya arasında köprü görevi gören İstanbul, “bazı eksikliklerle birlikte” Avrupa'daki medeniyeti en üst düzeyde özümsemiş bir Türk/Müslüman şehridir ve çevresindeki adalar bu medeniyetin en fazla yansıdığı yerlerdir.⁴²

A. Ziyadhan'ın kanaatine göre gazetecilik, bayındırlık ve çevre temizliği, müze ve tiyatrolar, hatta mezarlıklar bile iki dinamik unsur olarak birbirine paralel hareket eden medeniyet ve terakkinin Avrupa'daki tezahürünün örnek teşkil etmektedir. Ona göre terakkinin asıl dayanağı mektepler, önündeki temel engeller ise baskı ve despotizmdir. Diğer bir ifadeyle hürriyet/özgürlük ve vazife kavramları seyahatnâmede merkezî bir yer tutmakta, milletin/vatanın mutluluğunun bunlara bağlı olduğu öne sürülmektedir. Bu iki kavram -yazarın, siyasî konulara girmek istemediğini defaatle dile getirmesine rağmen- seyahatnâmenin esasen bir siyaset ve ahlâk eseri olduğunu göstermektedir. Yazara göre terakki ve medeniyetin ilk şartı, özgür bir ortamda, daha doğrusu hukukun ve adaletin tesis edildiği bir toplumda yetişen insanın bireysel gelişimidir ve toplumun ilerlemesi öncelikle buna bağlıdır.

Bireysel gelişimin ve gelişmiş bir medenî toplumun teşekkülü için A. Ziyad-

³⁹ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 22.

⁴⁰ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 45; Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 24.

⁴¹ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 19-21. Yazar Azerbaycan adlı eserinde Avrupalılar tarafından Asyalılara atfedilen cehalet yaftasını geçersiz kıldıkları için övdüğü Japonların Türk kökenli olduklarını öne sürmektedir. Bkz. Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 24.

⁴² Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 6-18.

han'ın her üç eserinde de vurguladığı sorunlardan ilki eğitim meselesi, özellikle de kadınlara yönelik eğitimin gerekliliğidir. Azerbaycan adlı eserinde İslâm ülkelerinde kadınların “hukûk-i beşeriye”den mahrum edildiklerini açıkça belirten müellif, bir taraftan kadın-erkek eşitliğini savunmakta, diğer taraftan ise eşitlik kavramına farklı yaklaşarak Avrupa tarzı “kadın özgürlüğü” fikrini tam olarak desteklemediği izlenimi uyandırmaktadır.⁴³ Bu açıdan bakıldığında Osmanlı şairesi Nigar Hanım,⁴⁴ seyahatnâmede çizilen Avrupa kültürüne sahip entelektüel Müslüman kadın imajının vücut bulmuş halidir. Öyleki yazar, İstanbul'da tanıştığı ilim ve sanat erbabından sadece Nigar Hanım'ın adını anar. Onun fikirlerinden ve sosyal ilişkilerinden o kadar etkilenir ki, kendisine ithafen kaleme alıp Genceli Mehmedzâde/Muhammedzâde⁴⁵ adlı Azerbaycanlı bir öğrenciye tercüme ettirdiği Rusça manzumeyi çeviriyle birlikte seyahatnâmesinde bastırır.⁴⁶ Daha da ilginç, A. Ziyadhan'ın kadının özgürlüğüyle ilgili fikirlerinin teorik düzlemde kalmaması, aile hayatına da sirayet etmiş olmasıdır. Mesela eşi Reyhane Hanım'ın; N. Yusufbeyli'nin, A. Refibeyli'nin ve Transkafkasya'nın müstakbel şeyhülislamı Ahund Pişnamazzâde'nin eşleriyle birlikte Gence'deki Müslüman kadınların eğitimi için

⁴³ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 29-30; Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 12.

⁴⁴ Nigar Hanım'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Nazan Bekiroğlu, “Nigar Hanım”, *DİA*, 33 (2007), 83-85.

⁴⁵ Kanaatimize göre, A. Ziyadhan'ın bahsettiği bu kişi, Abdullah Sur ve Abdullah Tevfik imzalarıyla tanınan Abdullah Ağa Muhammed oğlu Muhammedzâde'dir. 1877 yılında Gence'de doğan A. Sur, 1896 yılında Gence'de açılan Mekteb-i Hayriyye'de önce öğrenci, ardından ise öğretmen oldu. 1900 yılında bu okulun millî niteliğini kaybedip Rus-Müslüman okulu haline gelmesinden sonra Tiflis'e giderek “Şark-ı Rus” gazetesinde “muharrir” ve “musahhîh” olarak çalıştı. Daha sonra İstanbul Dârülfünunu'nda (Üniversitesi'nde) dil, edebiyat ve tarih okudu (1906-1909) ve Gence'ye dönerek Medrese-yi Rûhâniye'de ders verdi. Döneminin önemli isimleriyle yakın ilişkiler kuran ve daha çok edebî tenkit konulu gazete yazılarıyla tanınan A. Sur'un A. Ziyadhan'la görüşme nedeni bilinmiyor. Ancak İsmail Bey Gaspralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesinde “Kafkasyalı Talebelerden Mehmedzâde” imzasıyla yayınlanan teşekkür mektubundaki ifadelerle bakılırsa, A. Sur'un hemşerilerinin maddi yardımı ile öğrenim gördüğü ve A. Ziyadhan'ın da maddi ve manevi destek için kendisiyle görüştüğü ihtimal dahilindedir. Hüseyin Cavid'in *İkbal* gazetesinde yayınlanan makalesinde de belirttiği üzere A. Sur, öğrenimi sırasında zor günler geçirmiş ve genç yaşta ölümüne neden olan bir hastalığa yakalanmıştır. İlav bilgi için bkz. Hüseyin Cavid, “Mirza Abdullah Muhammedzade”, *İkbal* 61, 62, 63 (1912); “İdareye Mektuplar”, *Tercüman* 39 (1907); “Abdulla Sur”, *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, 1 (1976), 15-16; Mehdi Genceli, *Hür Fikirli Türk Abdullah Sur: Hayatı-Çalışmaları-Görüşleri-Hakkında Yazılanlar*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021).

⁴⁶ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 13.

bir dernek kurma girişimi (1908),⁴⁷ A. Ziyadhan'ın kendi eşini de belirli ölçüde kültürel faaliyetlere dahil ettiğini göstermektedir. Reyhane Hanım'ın ister bahsi geçen derneğin kurucuları arasında yer alması, isterse de dedesi Abbaskulu Ağa Bakühanlı'nın⁴⁸ eserlerini toplayarak yayınlamak istemesi⁴⁹ bu eğilimin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Yine annesi Âzer Hümâyûn Hanım hakkındaki ifadeleri, A. Ziyadhan'ın Müslüman bir kadının sahip olduğu dini inancından kaynaklanan pak ve kusursuz ahlâkın eğitim ve terbiye nuruyla aydınlatılmasının önemini savunduğunun delilidir.⁵⁰ Kadın özgürlüğünün, Avrupa'daki gibi iffetin ortadan kaldırılmasından⁵¹ ya da Paris modasını ve fotoğrafı dergileri takip edebilmekten ibaret olmadığını vurgulayan⁵² yazara göre kadınların eğitimi, her şeyden önce onların yetiştireceği bireylerin, dolayısıyla da toplumun gelişimi için gereklidir. Çünkü çocukların eğitimi genellikle annelerin kontrolünde bulunur. Çocukluk döneminde alınan eğitim ise kişinin yaşamı boyunca etkisini korur. Kısacası kadının toplumdaki öncelikli görevi toplum için ahlâklı bireyler yetiştirmektir.⁵³

Seyahatnâmedeki bir diğer ilginç nüans A. Ziyadhan'ın dinin insan hayatındaki rolüne dair görüşleri ve millet-ümme kavramına yüklediği anlamla ilgilidir. Eserlerindeki bazı ifadelerden hareketle onun ibadetleri yerine getirdiği iddia edilebilir. Mesela İstanbul gezisinde ilk önce camileri ziyaret edip Ayaşofya Camii'nde namaz kılması, annesi Âzer Hümâyûn Hanım'ın ve dindarlığından iftiharla bahsetmesi ve Hz. Ali'nin mezarı başında söylediği sözler, A. Ziyadhan'ın muhafazakar bir dindar olmasa da belirli ölçüde dinî hassasiyete sahip olduğunun kanıtlarından sadece bir kısmıdır.⁵⁴ Yazara göre insan ruhu farklı kısımlardan oluşur ve bunlardan kutsal kısmın ilk ve genel kaynağı dindir.⁵⁵ Onun, Avrupa yolculuğunda gördüğü ilim ve sanat pınarlarından keyif

⁴⁷ "Gencede Müslimeler Cemiyeti", *Tercüman* 11 (1908), 2.

⁴⁸ Bakühanlı'nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Elmin Aliyev, "Son Dönem Azerbaycan/Türk Düşünürü Abbaskulu Bakühanlı ve "Nasâyeh" İsimli Eseri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 20 (2008), 79-114.

⁴⁹ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 13/12.

⁵⁰ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 24.

⁵¹ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 12.

⁵² Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 30.

⁵³ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 25.

⁵⁴ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 25-26; *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 8-9; Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 26-27.

⁵⁵ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 25-27.

aldığını, ruhunun Batı ülkelerinde beslenemeyen kısmının susuzluğunu ise ancak Müslümanların kutsal mekanlarının ziyaret etmekle giderebildiğini vurgulaması da bu düşüncenin farklı bir ifadesidir.⁵⁶ Bütün bunlara rağmen A. Ziyadhan'ın din merkezli bir siyaset veya ahlâk anlayışı geliştirdiğini iddia etmek zordur. Onun düşüncesinde din, sosyo-politik hayata doğrudan yön veren bir dizi kurumsal kanun (şeriat) olmaktan çok, bir yandan bireyin manevi zenginliğini sağlayarak toplumdaki ilişkilere etki eden aktif bir unsurdur (tarikât), diğer taraftan da aynı dine mensup farklı halkların ortak menfaatler etrafında birleşmelerini kolaylaştıran sosyal bir faktör veya politik bir güçtür. (i) Bu kanaatin ilk kısmı yazarın, değişen siyasi eğilimlerin paralelinde kurumsal dinin bireysel ve toplumsal hayatta bir takım olumsuz sonuçlara yol açtığı yönündeki düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Hatta Katolik-Protestan çatışmasının en bariz tezahürlerinden biri olan Bartholomeos Gecesi'ni uzunca anlatması,⁵⁷ Osmanlı topraklarında halka uygulanan baskının bir gerekçesini din adamları ile devlet arasındaki işbirliğine dayandırması,⁵⁸ İslâm ülkelerinin mevcut üzücü durumunun mezhepçilik ve hizipçilikten kaynaklandığını vurgulaması⁵⁹ bu bağlamda oldukça manidardır. (ii) İkinci kısmına gelince bu, Osmanlı Devleti'nin iç politikasına müdahale etmek amacıyla dini siyasi bir araç olarak kullanan Avrupalıları eleştiren A. Ziyadhan'ın,⁶⁰ İslâm âleminin siyasi-ekonomik gücü ve sosyal ilerlemesi için önerdiği bir çözüm yolundan ibarettir. Bu kanaatini diğer çalışmalarında daha açık ifade eden yazar, Avrupa ve Amerika devletlerinin kendi çıkarları uğruna ırk, din ve coğrafi farklılıklara rağmen öteki devletlerle ittifak kurmaya çalıştıklarını kaydetmekte ve örnek olarak Anglo-Saksonlar ile Japonlar arasındaki ittifaka dikkat çekmektedir. Buna binaen İslâm ülkelerinin de kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumak ve başka ittifakları önlemek için birbirlerinden faydalanmaları gerektiğini ve ancak bu koşullar altında ilim ve sanat yıldızının Doğu ufuklarında yeniden yükselebileceğini savunmaktadır.⁶¹

Şunu da ifade edelim ki Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim'de altmıştan fazla

⁵⁶ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 26.

⁵⁷ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 29.

⁵⁸ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 19.

⁵⁹ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 23; Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 27.

⁶⁰ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 55.

⁶¹ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 27.

yerde kullanılan “millet/milliyet/millet/vatanseverlik” kavramları yazarın, din merkezli bir toplumun ifadesi olan klasik anlamda “millet” (ümme) fikrini savunmadığını gösterir. Eserde millet ile İslâm arasındaki farka dair görüş belirtmesi,⁶² Alman, Fransız, İngiliz halklarının yanı sıra Türk ve Fars halklarını da farklı milletler olarak anması⁶³ buna işaret etmektedir. Öte yandan Türklük fikrine vurgu yapması ve kimi zaman Türklük ile Müslümanlığı özdeşleştirdiğini de görmek mümkündür. Gayrimüslim bir devletin tebaası olan Çarlık Türkleri ile Kaçar ve Osmanlı Türkleri arasındaki fikrî ve siyasî birlik yaratılmasının gerekliliğinin dile getirildiği bir dönemde A. Ziyadhan'ın savunduğu bu düşünce, Türklük ve Müslümanlık birliğinin gerilik ve cehalet doğurduğuna dair Avrupa merkezli (oryantalist) görüşlere karşı bir savunma reaksiyonu olabilir. Onun, “birinci defa cihanın medeniyet hazinesine medenilik bahşeden İslâm âlemi olmuştur” şeklindeki açıklamaları ve Avrupa medeniyetinin Türk/İslâm medeniyetinin devamı olarak takdim etmesi,⁶⁴ Budapeşte'yi bir Türk şehri olarak tanıtmaları ve Türk olmalarına rağmen Batı medeniyetini edinen Macarlar hakkında olumlu mülâhazalarda bulunması⁶⁵ bu bakış açısıyla okunmalıdır. Müellif, Türklüğün medeniyet/medenilik için asla engel teşkil etmediğini ve Türk milletinin -en azından potansiyel olarak- Avrupalılardan daha üstün bir ahlâka sahip olduğunu belirtir.⁶⁶ Türklerin günümüzde Avrupa'nın elinde bulunan medeniyeti benimseme gücüne sahip olduğunu, fakat bunun için zulüm perdesinin ortadan kaldırılması gerektiğinin altını çizer. ⁶⁷Fakat seyahatnâmedeki Türk-Müslüman birliği vurgusunda Türklük asıl, Müslümanlık ise zorunlu ama yardımcı bir unsurdur. Hatta ilerleyen yıllarda yaşanan siyasî kutuplaşmaların yol açtığı zihniyet değişikliği⁶⁸ sonucu “Türklük” ve “millet” kavramlarının “Müslümanlık” ve “ümme” kavramlarını iyice gölgelediğini iddia etmek dahi mümkündür. Tabi ki XX. yüzyılın başında

⁶² Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 22.

⁶³ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 27, 57.

⁶⁴ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 25; Ziyadhanov, “Gelemin Uçuşu”, 27; *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 19.

⁶⁵ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 19-21.

⁶⁶ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 22.

⁶⁷ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 18.

⁶⁸ İttihad Partisi'nin teşekkül tarihini analiz eden A. Göyüşov'a göre bu temel dönüş Müsavat Partisi'nin ideolojisine de yansımış, 1915'ten itibaren “ümme” kavramının yerini “millet”, “İslâmcılık” kavramının yerini ise “Türkçülük” almaya başlamıştır. Bkz. Altay Göyüşov, *Azerbaycanda İttihadçılık*, (Bakü: İrşad, 1997), 35.

yaşayan pekçok Azerbaycan aydınında olduğu gibi A. Ziyadhan'ın toplumsal görüşlerindeki bu ayrımın ince bir çizgiden ibaret olduğunu belirtmek gerekir. Daha açık ifade etmek gerekirse, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan'daki entelektüel kesimler, bir yandan Türkçülük ve İslâmcılık, diğer yandan ise liberalizm ve sosyalizm fikirlerinden etkilenmiş ve paradoksal olmakla birlikte zaman zaman bu fikirleri aynı anda savunmuşlardır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi A. Ziyadhan eserlerinde belli ölçüde dinî inançlardan beslenen ancak tamamen dinî bir mahiyet arzetmeyen ahlâk anlayışını savunmaktadır. Aslında ona göre Doğu halklarının, özellikle de İslâm dünyasının içinde bulunduğu kötü durumun temel nedeni, ahlâk anlayışındaki bozulmalardır. Doğu halkları, Batılıları kıskanmak yerine iş ve eylemleri bağlamında ahlâk anlayışlarını sorgulamalıdır. Doğu'nun yaşadığı utancın temel nedeni, gelişmeye layık olmamalarından değil, millî ahlâklarına siyate etmiş cehalet ve tembelliktir. Bunun en açık örneği de kısa sürede Batı medeniyetinin gelişim düzeyine yükselmiş Japonya'dır.⁶⁹ Bu bakış açısıyla, bireysel ahlâktan bahsederken dinî inançları sıklıkla referans gösteren yazarın, toplumsal ahlâktan bahsederken daha ziyade ahlâkın pratik yönünü öne çıkardığını söyleyebiliriz. Seyahatnâmede ele aldığı terbiye, marifet ve edep kelimelerini ilim, hüner, nizâm ve kâide kelimeleri ile birlikte ve tamamen pratik bir anlam yükleyerek kullanması bu bağlamda şaşırtıcı değildir. Örneğin, Avrupa'daki köpeklerin "terbiye" edilmesini ayrıntılandıran yazar, "Deyesen Avrupa'nın itleri de etraflarının terbiyesinden mütesir olup öz zâtî hasiyetlerinden el çekipler..." cümlesinden⁷⁰ de anlaşılacağı üzere, aslında eğitim öğretim sayesinde alışkanlıkların değiştirilebileceğini ve toplum için faydalı bir ahlâk anlayışının yerleşik hale getirilebileceğini göstermeye çalışır. Buradan hareketle, toplumsal ahlâk normlarını "vazife" kavramı üzerine inşa eden A. Ziyadhan'ın, bu normları kaynakları açısından değil, toplumdaki tezahürleri itibarıyla değerlendirdiği ve "umûmî vatan menfaati"⁷¹ ilkesini öncelikli kriter olarak benimsediği ifade edilebilir. Çünkü ona göre insan ruhunun kutsal kısmının ikinci ve daha özel kaynağı, her milleti dünyanın bir bölgesine bağlayan çekim kuvveti yani vatan sevgisidir.⁷²

⁶⁹ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 45.

⁷⁰ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 22-23.

⁷¹ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 27.

⁷² Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 27-28.

Liberalizmin, daha doğrusu faydacı/pragmatist ahlâk düşüncesinin belirli düzeyde etkilerini taşıyan ve bazen yazarın kendisi tarafından dahi eleştirilen bu yaklaşım, A. Ziyadhan 'ın devlet anlayışına da sirayet etmiştir. Seyahatnâmesinde Osmanlı, İran ve Rusya'daki "istidbat" rejimini sert bir şekilde eleştiren⁷³ yazara göre devlet, her şeyden önce toplumsal özgürlük ve adaleti sağlamakla veya zülmü bertaraf etmekle mükelleftir. Bu bağlamda A. Ziyadhan 'ın seyahatnâmesinde "meşrutiyet", Azerbaycan adlı eserinde ise "cumhuriyet" yönetim sistemini desteklemesi arasında esaslı bir fark yoktur. Ona göre devlet yönetim mekanizmasının kendi misyonunun yerine getirmesi, iki temel şartın sağlanması anlamına gelir. Bunlardan ilki, devlet içerisinde çok-kutuplu oylamaya dayalı bir yönetim sisteminin -ki buna dar anlamıyla demokrasi de denilebilir- ve parlamentonun mevcut olmasıdır. İkinci şart ise bu sistemin doğurduğu çeşitli siyasî görüş ve kutupların dış müdahalelere karşı birleşip sadece anavatanın çıkarlarına hizmet etmesidir. Londra/İngiltere ve Cenevre/İsviçre, bu konuda seyahatnâmede verilen iki önemli örnektir. Yazarın vardığı sonuca göre İngilizler, bir yandan parlamentoya sahip olmaları, diğer yandan ise İngiltere'nin hangi koşulda olursa olsun sadece onların çıkarlarını gözetmesi bakımından mutludurlar.⁷⁴ Fransız, İtalyan ve Alman kökenli insanların bir arada yaşadığı İsviçre ise ortak ulusal çıkar ve vatandaşlık anlayışı açısından Kafkas halklarına örnek olmalıdır.⁷⁵

Son olarak A. Ziyadhan 'ın eserlerindeki bazı paradoksların, özellikle de siyasî konulardaki karmaşık veya çelişkili düşüncelerin varlığını kaydetmek gerekir. Kendisinin de belirttiği gibi siyaset dünyasında olaylar sürekli değişiyor. Bu açıdan bakıldığında gerek Çarlık Rusyası, gerek AHC dönemi, gerekse de daha sonraki yıllara ait siyasî ve toplumsal görüşlerindeki bazı çelişkileri yazarın entelektüel ve siyasî hayatındaki değişimlerle açıklamak mümkündür. Fakat aşağıda değineceğimiz türden bazı çelişkilere makul bir cevap bulmak kanımızca pek kolay değildir. A. Ziyadhan hemen hemen tüm eserlerinde dil meselesine, daha doğrusu ana dili olarak nitelendirdiği "Azerbaycan Türkçesi"⁷⁶ meselesine dair bazı görüşler serdetmektedir. Bazen fazlasıyla Arap, Fars ve

⁷³ Yazarın Rus istidbatına yönelik eleştirileri doğal olarak Azerbaycan eserinde daha geniş bir kapsam kazanmıştır.

⁷⁴ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 51-52.

⁷⁵ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 27; "Gelemin Uçuşu", 24.

⁷⁶ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 4, 11.

Fransız kelimeleri kullanmak suretiyle öz Türkçeyi bozdukları⁷⁷ için Osmanlı Türklerini eleştirmekte, bazen de “Amma bu dünyada öyle millet de vardır ki onun içinde bazı atalar var ki öz evlatları öz ana dilinde danışanda hacâlet çekerler ve evlatları ana dilini unutup haricî diller ile danışanda özleri için fahr bilirler.”⁷⁸ benzeri açıklamalarıyla -Azerbaycan’da izleri günümüze kadar uzanan- ana diline karşı ilgisizliği tenkit etmektedir. XX. yüzyılın başında Azerbaycan’da büyük tartışmalara yol açan “ana dili” meselesini bu sayfalara taşımak ve A. Ziyadhan’ın bu konudaki sözlerinin haklılık payını tartışmak bu yazının sınırları haricindedir. Dolayısıyla, üniversite eğitimi almış bir hukukçu, siyasetçi, diplomat ve toplum önderinin yazılarında ana dili konusunda son derece hassas bir davranış sergilemesi ile temsil ettiği milletin parlamentosunda Türkçe iyi konuşmadığı için özür dilediğini⁷⁹ belirtmesi arasındaki çelişkiye dikkat çekmekle yetiniyoruz.⁸⁰

Sonuç

A. Ziyadhan’ın Avrupa medeniyetinin olumlu ve olumsuz yönleri; İslâm âleminin içinde bulunduğu zor durum; din, millet ve medeniyet mefkuresi arasındaki ilişki; bilim, eğitim ve dil meselesi; özgürlük, eşitlik ve adalet kavramı; kanun, hukuk ve devletin toplumdaki işlevi ve insan hakları konusundaki düşüncelerini sade bir dille aktardığı Avrupa’da Üç Aylık Bir Seyahatim, XX. yüzyılın başında Azerbaycan’da egemen olan siyasal ve toplumsal düşünceyi yansıtan önemli eserlerden biridir. Kafkasya’da yaşayan Müslüman/Türk aydınlarının “Batı medeniyeti”ne bakışını birçok yönden yansıtan eserde, askerî ve teknik başarıları açısından övülen Avrupa, başta bazı ahlâkî eksiklikler olmak üzere faydacı/pragmatik zihniyet, sömürge politikası, çifte standartlı din ve özgürlük/özgürlük anlayışı gibi çeşitli konularda eleştirilmekte, bütün bunlar da şehirler ve ülkeler üzerinden örneklendirilmektedir. Farklı millî ve dinî özelliklere, gelenek ve göreneklere sahip milletlerin bir arada yaşaması için “vatan” mefhumunu en önemli ilke olarak belirlenmesinin önemini vur-

⁷⁷ Ziyadhanov, *Avrupa’da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 11.

⁷⁸ Ziyadhanov, *Avrupa’da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 50.

⁷⁹ A. Ziyadhan’ın parlamentodaki konuşması için bkz. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918–1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar)*, ed. A. E. Paşayev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998), I:155–156.

⁸⁰ Pan-Türkist görüşleriyle tanınan ve yazılarında daima İstanbul Türkçesini öne çıkaran Ali Bey Hüseyinzâde’nin ömrünün sonuna kadar Azerbaycan ağzıyla konuşması bu karşıtlığın farklı bir örneğidir.

ğulayan yazar, “millî menfaat” tan daha geniş bir anlam yüklediği “umûmî vatan menfaati”nin millet sevgisi için temel bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Genellikle liberal karakterli aydın imajı çizen A. Ziyadhan'ın eleştirmekle birlikte belirli ölçüde etkisinde kaldığı faydacılık/pragmatizm düşüncesi, yine terakkinin zorunlu unsuru olarak gördüğü ilim/eğitim sorununun paralelinde ortaya koyduğu “vazife ahlâkı” fikri seyahatnâmede belki de en fazla vurgulanan hususlardır.

Kaynakça

- A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library*. California: Stanford University Press, 1926.
- "Abdulla Sur". *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*. 1 (1976), 15-16.
- Adil Han. "Gafgaz Heberleri: Gence'den". *İrşad* 96 (1906), 3.
- Aliyev, Elmin. "Adil Han Ziyadhan". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44 (2013), 487-489.
- Aliyev, Elmin. "Azerbaycan'da Liberal Millî Düşüncenin Oluşumu ve Günümüzdeki Yansımaları". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*. ed. Lütfi Sunar. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2023. 219-259
- Aliyev, Elmin. "Son Dönem Azerbaycan/Türk Düşünürü Abbaskulu Bakühanlı ve "Nasâyh" İsimli Eseri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 20 (2008), 79-114.
- Azerbaycan Halg Cümhuriyeti Ensiklopediyası*. ed. Yağub Mahmudov. Bakü: Lider Neşriyyatı, 2005.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918–1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar)*. ed. A. E. Paşayev. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998.
- Azerbaycan Tarihi: 1900–1920-ci iller*. ed. Mahmud İsmaylov. Bakü: Elm, 2008.
- Azizov, Eldar. *Difai: XX Esrin Evvelerinde Ermeni-Azerbaycanlı Münağışesinin İlk Tarihi Şertleri ve Sebepleri*. Bakü, 2009.
- Baykara, Hüseyin. *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975.
- Bayramov, Hanlar. "Son Söz Evezi". *Azerbaycan*, ed. Vasif Guliyev. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 148-149.
- Bekiroğlu, Nazan. "Nigar Hanım", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33 (2007), 83-85.
- Cavid, Hüseyin. "Mirza Abdullah Muhammedzade". *İkbal* 61, 62, 63 (1912).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 4-35-4.
- Ehmedova, Firdovsiye. "Ziyadhanov Gardaşları". *Azerbaycan Tarixi Muzeyi*-80. Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2001, 206-221.
- Feteli Han Hoyski: Heyat ve Fealiyyeti (Sened ve Materiallar)*. ed. A. Paşayev. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998.
- "Gencede Müslimeler Cemiyeti". *Tercüman* 11 (1908), 2.
- Genceli, Mehdi. *Hür Fikirli Türk Abdullah Sur: Hayatı - Çalışmaları - Görüşleri - Hakkında Yazılanlar*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2021.
- Göyüşov, Altay. *Azerbaycanda İttihadçılığ*. Bakü: İrşad, 1997.
- Guliyev, Vilayet. *Tarihde İz Goyan Şehsiyyetler*. Bakü: Ozan, 2000.
- "Hususi Muhbirlerimizden". *İrşad* 291 (1906), 3.
- "İdareye Mektuplar". *Tercüman* 39 (1907).
- Jäschke, G. "Die Republik Aserbeidschan. Geschichtskalender". *Die Welt des Islams* 23-1/2 (1941), 55-69.
- Kasımlı, Musa. *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945)*. trc. Ekber N. Necef. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*. New York: Philosophical Library, 1951.

- Keykurin, Nağı. Nağı Bey Şeyhzamanlının Hatireleri ve İstiglalıyyet Fedaileri. ed. Mahmud Helilov. Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2007.
- Keykurun, Naki. "Adil Han Ziyathan 'ın Vefatı Münasebetiyle". Azerbaycan: Aylık Kültür Dergisi 7/10 (1958), 17.
- Loewenthal, Rudolf. *The Turkic Languages and Literatures of Central Asia (A Bibliography)*. 'S-Gravenhage: Mouton, 1957.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azerbaycan Hareketi: Milli Az. Musavat Halk Fırkası Tarihi*. Ankara, 1938.
- "Mektubat". *İrşad* 213 (1906), 4.
- Nesibzade, Nesib. *Azerbaycan Harici Siyaseti (1918–1920)*. Bakü: Ay-Ulduz Neşriyyatı, 1996.
- Ordubadi, Mehmed Said. *Kanlı Seneler*. trc. Ali Ekber Aliyev, Azat Ağayev. Bakü: Kafkas Yayınevi, 2007.
- Resultzade, Mehmet Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti*. haz. Yavuz Akpınar v.dgr.. İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Merkezi, 1990.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920*. trc. Nurray Mert. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.
- Swietochowski, Tadeusz. *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*. New York: Columbia University Press, 1995.
- Şîrâzî, Muhammed Rza Tebrizî. *Zindegâni-yi Siyasi-yi İctimâi-yi Seyyid Ziyâeddin Tebatâbâi*. Tahran: Müsese-i Mütâlaat-i Tarih-i Muasır-i İran, 1379.
- "Tenkid". *İrşad* 93 (1908), 4.
- Y. N., "Genceli Adil Bey Cenablarına Cevap". *Tercüman* 2 (1907), 3.
- Ziatkhan, Adil Khan. *Aperçu Sur l'histoire, la Littérature et la Politique de l'Azerbeïdjan*. Bacou, 1919.
- Ziyadhan, Adil Han. *Cumhûri-yi Azerbaycan*. trc. Seccad Hüseyini. Tebriz: Ahter, 1389 hş.
- Ziyadhan, Adil Han. *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*. Bakü: Hükümet Matbaası, 1919.
- Ziyadhan, Adil Han. *Tayerân-i Kalem*. Tahran: Meclis, 1310 hş.
- Ziyadhan, Adil Han. *Tayerân-i Kalem: Resalei ez Nohostin Nümâyende-yi Cumhuri-yi Azerbaycan-i Gafgaz der Iran*. Tahran: Vezaret-i Umûr-i Harice, 1381 hş.
- Ziyadhanov Adil Han. "Gelemin Uçuşu". Azerbaycan. trc. Ekrem Bağirov, ed. Vasif Guliyev, Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993, 13-47
- Ziyadhanov, Adil Han. "Gence'den". *İrşad* 119 (1906), 3.
- Ziyadhanov, Adil Han. *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*. Gence: Ahmed Hacı Hasanzâde Matbaası, 1909.

SULTANBEYLİ BELEDİYESİ

İnsan ve Şehir
akademisi

insanvesehir.net/insa/

   /insanvesehirakademisi

ISSN 3023-5340

9 773023 534005